

В. Приходько
м. Запоріжжя

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО МОНІТОРИНГУ ЯКОСТІ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Анотація. У статті проаналізовано системний підхід до моніторингу якості освіти та окреслено якості освітньої діяльності як філософської категорії та соціально-педагогічного феномену.

Ключові слова: система, системний підхід, моніторинг, якість освіти.

В. Приходько

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД К МОНИТОРИНГУ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Аннотация. В статье проанализированы системный подход к мониторингу качества образования и намечены качества образовательной деятельности как философской категории и социально-педагогического феномена.

Ключевые слова: система, системный подход, мониторинг, качество образования.

V. Prihodko

SYSTEMATIC APPROACH TO MONITORING THE QUALITY OF EDUCATIONAL ACTIVITIES OF GENERAL EDUCATION INSTITUTIONS

Annotation. The paper explores a systematic approach to monitoring the quality of education and educational activities as outlined as a philosophical category and socio-educational phenomenon.

Key words: system, approachofthesystems, monitoring, qualityofeducation.

Постановка проблеми. Національну систему моніторингу якості освіти неможливо зрозуміти й усвідомити без глибокого аналізу сутності поняття «система».

У словниково-довідковій літературі система тлумачиться як значна кількість закономірно пов'язаних один з одним елементів (предметів, явищ, поглядів тощо), що становлять певне цілісне утворення, єдність; сукупність принципів, які є основою певного вчення, методу; порядок, зумовлений планомірним розташуванням частин у встановленому зв'язку, суровій послідовності; форма, спосіб організації чого-небудь; сукупність господарських одиниць, установ, споріднених своїми завданнями та організаційно об'єднаних у єдине ціле; сукупність споруд, машин, механізмів, які служать єдиній меті; те, що стало звичним, регулярним; технічний пристрій, конструкція.

Найважливішими рисами системи є цілісність і розчленованість. Сукупність якісно визначених елементів становить зміст системи, сукупність закономірних зв'язків між елементами – внутрішню форму або структуру системи. Природа складових елементів і характер структури системи найрізноманітніші. Системи можуть утворювати окремі явища, процеси, що вступають між собою у взаємодію, виконують спільну функцію тощо, а також окремі думки, наукові положення, абстрактні об'єкти, між якими встановлені певні співвідношення, відношення, відповідності, підпорядкування, послідовності тощо [1].

Визначені ознаки поняття «система» сприймаються науковцями як методологічні, що дозволяють при вивченні реальних цілісних об'єктів та процесів отримати доступ до їх суттєвих характеристик і зв'язків, які забезпечують функціонування і розвиток конкретних систем. Проте методологією є не сама дефініція з її ознаками, а системний підхід, тобто концептуальний процес декомпозиції цілісності на її головні складові і визначення їх ролі, функцій, регулятивних причинно-наслідкових зв'язків між ними, що забезпечують стабільне існування головної системи, а також адекватна практична діяльність по досягненню мети, тобто розвитку системи. Відповідно до характеру елементів і структури виділяють різні види систем: біологічні і

Теорія та методика управління освітою, № 9, 2012 р.

соціальні, відкриті і закриті, динамічні і статичні, технічні і процесуальні (педагогічний процес як система, система виховання, методична система, система управління навчальним закладом, діяльністю людей, об'єднаннями та організаціями тощо) [12, с. 6-7].

Існуючу в Україні система освіти, наприклад, в масштабі країни складають ясла, дитячі садки, загальноосвітні і професійні школи, позашкільні установи, вищі навчальні заклади, а також різні навчальні заклади для дорослих, культосвітні установи.

Звичайно, навчально-виховні системи (дошкільний заклад, школа, ліцей, університет, інститут післядипломної освіти тощо) відрізняються метою, змістом, масштабами діяльності, структурою, формами та методами, які визначають особливості їх функціонування та управління. Ці особливості породжують специфічні, притаманні тільки однотиповим навчальним закладам, тенденції, закономірності, принципи і технології діяльності.

Створені для задоволення суспільних потреб, навчальні заклади належать до соціальних систем, оскільки у центрі їх знаходиться людина, людські колективи, і в той же час є педагогічними за характером своєї діяльності. Основними сутнісними ознаками їх, як і інших соціальних систем, є: наявність функціонально-цільового призначення; вони є сукупністю взаємозв'язаних, взаємодіючих елементів; мають цілісні (інтегративні) властивості та власну структуру; в них є певний рівень цілісності; організаційна будова навчальних закладів є ієрархічною; вони як системи взаємодіють з оточуючим середовищем; всі навчальні заклади мають підсистему управління, яка забезпечує стійке існування і розвиток головної системи.

Специфічною ознакою усіх соціальних систем є те, що вони створюються для досягнення певної мети, виконання певної функції і є цілеспрямованими. За відсутністю мети соціальні системи не можуть функціонувати [12, с. 8-9].

У традиційному розумінні, моніторинг – це, безумовно, система, яка являє собою складне педагогічно-управлінське явище і процес, залежний від багатьох факторів, зокрема людського.

Основне завдання системи моніторингу якості освіти як складової державного управління освітою і як інструменту вимірювання й оцінювання досягнутих результатів, полягає у визначенні проблем в освітній галузі, здійсненні систематичних досліджень різних елементів системи загальної середньої освіти та об'єктів освітнього середовища; у фіксації наслідків управлінського впливу на систему освіти та змін, що відбуваються при цьому.

Виникла потреба розглядати цей процес як у плані дослідження окремих складових так і їхньої цілісності.

Аналіз літературних джерел. На сучасному етапі розвитку пізнання поняття система використовуються багатьма науками і набуло важливого пізнавального значення. Поняття системи, наприклад, становить ідеї системного підходу в дослідженні процесів управління навчальними закладами різних типів у працях вітчизняних дослідників В. Бондаря, С. Гончаренка, В. Григораша, Л. Даниленко, Г. Єльнікової, Л. Карамушки, Н. Клокар, В. Маслова, Є. Павлютенкова, В. Пікельної, Т. Сорочан, В. Сухомлинського, Е. Хрикова та ін., а також зарубіжних фахівців М. Амінова, Ю. Бабанського, М. Кларина, Ю. Конаржевського, В. Лазарева, М. Поташника, П. Третьякова, Р. Шакурова та ін.

Поняття системного підходу в науковій літературі тлумачиться неоднозначно. Дослідники наводять різні визначення, та основні положення системного підходу. На наш погляд, найбільш загальне визначення наступне. Системний підхід – це послідовність процедур для створення складноорганізованого об'єкта як системи, а також спосіб опису, пояснення, прогнозування поведінки таких об'єктів; напрям методології наукового пізнання, в основу якого покладено розгляд об'єктів дослідження як систем і який передбачає розкриття цілісності об'єкта дослідження, виявлення розмаїття зв'язків у ньому та зведення цього розмаїття до певної цілісної картини; сукупність методів і засобів, що дають змогу досліджувати властивості, структуру й функції об'єкта дослідження як системи зі складними взаємодіями й взаємозв'язками; принцип, який становить сукупність методів і засобів певної логічної системи, що повинна забезпечити глобальну ціль функціонування

об'єкта як системи; дослідження складноорганізованих об'єктів як комплексу взаємопов'язаних підсистем, поєднаних загальною ціллю, що розкриває інтегративні властивості об'єкта як системи, а також зовнішні й внутрішні зв'язки; цілісне бачення об'єктів дослідження.

Метою статті є аналіз системного підходу до моніторингу якості освіти та окреслення якості освітньої діяльності як філософської категорії та соціально-педагогічного феномену.

Виклад основного матеріалу. Системний підхід – особливо важливий методологічний напрям, в основі якого лежить розгляд педагогічних об'єктів як систем.

Системний підхід спирається на домінуючу роль цілого стосовно його частин. Він передбачає послідовний перехід від загального до часткового, коли в основі цього переходу лежить певна визначена мета.

Системний підхід при дослідженні складноорганізованих об'єктів дає змогу реалізувати принципи єдності, розвитку, глобальної мети, функціональності, поєднання децентралізації і централізації, ієрархії, визначеності, організованості [2, с.4-5].

Аналіз наукової літератури й наші власні теоретичні та практичні дослідження свідчать про такі переваги системного підходу при дослідженні складноорганізованих об'єктів:

1. Системний підхід дає можливість структурувати педагогічний процес (чи інше педагогічне явище) й виділити в ньому складові різної природи, наприклад інформаційну, психологічну, власне педагогічну (методи, засоби й форми навчання та виховання), соціальну, фахово-предметну, навколишнє середовище та ін.

2. Системний підхід дозволяє розглядати результативний ефект впливу на учня чи студента не як просту суму впливів-складників, а як «системний ефект», коли результат впливів не дорівнює сумі впливів-складників, що свідчить про проблему оптимальності процесів навчання й виховання.

3. Системний ефект досягається завдяки факторам-впливам різної природи, які оцінюються відповідно за різними критеріями. Отже, він оцінюється за ба-

гатьма критеріями й тому побудова моделі навчання-виховання не може бути однозначною.

4. Системний підхід передбачає використання таких методів дослідження, як аналіз (виділення складових і дослідження кожної з них) та синтез (на основі властивостей складових синтезувати властивості цілого).

5. Системний підхід дає змогу одночасно проводити дослідження в двох аспектах — диференціації і цілісності на основі їх взаємної доповнюваності, що створює ширше поле для дослідження.

6. Системний підхід при дослідженні педагогічного процесу дозволяє синтезувати знання різних наук: педагогіки, психології, біології, кібернетики, загальної теорії систем, математики та ін., що сприяє формуванню в дослідника якісно нових інтегративних знань та міждисциплінарної мови дослідження.

7. Системний підхід дає змогу будувати систему дослідження у вигляді ієрархічної чи мережевої моделі, або їх комбінацій, що забезпечує можливість виділення між складовими як зв'язків субординації, так і координації.

8. Системний підхід передбачає вивчення середовища об'єкта дослідження та визначення його впливу на цей об'єкт.

9. Системний підхід дозволяє виокремити об'єкт дослідження із середовища з одночасним установленням зв'язків і взаємодій цього об'єкта із середовищем.

10. Системний підхід дослідження педагогічного процесу (як і інших складноорганізованих об'єктів) дає змогу використовувати знання загальної теорії систем, що створювалися поза педагогічною наукою.

11. Системний підхід передбачає можливість відсутності стандартних рішень проблем складних систем і пошуку нових нестандартних, зокрема проблем педагогічного процесу.

12. Системний підхід визнає принципове значення не тільки об'єктивних, а й суб'єктивних факторів у процесі прийняття рішення і відповідно до цього передбачає розробку процедур прийняття узгодженості об'єктивного і суб'єктивного рішень.

Системний підхід сприяє проектуванню ефективних раціональних об'єктів, у тому числі установ та закладів освіти, а також системи їх управління [12, с. 8].

Можна навести й інші переваги системного підходу при дослідженні педагогічних і процесів, що певною мірою розкривають суть і зміст цього підходу до вивчення складноорганізованих об'єктів.

Ми поділяємо погляди тих учених [1; 2; 4; 9; 12], які вважають системний підхід скоріше методологічним принципом, а не «готовим» засобом дослідження складних явищ у педагогіці. Як методологічний принцип він дає змогу сформулювати систему евристичних правил, що окреслюють смислово-семантичний простір дослідження певного явища, зокрема педагогічного. Важлива характеристика реальної системи — певне відособлення від середовища (відносна автономність). Тому важливим є дослідження взаємозв'язків системи та її окремих складових із середовищем. Ще одна характерна ознака системи — відносна автономність її складових одна від одної та від системи загалом.

Системний підхід як методологічний принцип у дослідженні певного педагогічного явища спонукає до вироблення системи евристичних правил дослідження, що насамперед відображають погляд дослідника на це явище, на його природу, суть і зміст тих чи інших наукових поглядів, підходів, парадигм. Виходячи з цього положення загальної теорії систем набуватимуть більш конкретного значення відповідно до конкретного дослідження, а система евристичних правил відобразатиме певні наукові погляди на явище й на методи його пізнання і по суті розкриватиме смисл і зміст системи дослідження. Отже, смисл і зміст реальної системи дослідження (певного процесу, явища), з одного боку, розкриваються змістом евристичних правил як певних наукових уявлень про реальний процес (явище), а з іншого - ці ж евристичні правила розкривають зміст системного підходу до процесу дослідження цього явища.

Системний підхід — це зазвичай багатоцикловий процес пошуку шляхів досягнення певної мети, для чого створюється певна логічна система. У такому багатоцикловому процесі пізнання системний підхід як методологічний принцип і перетворюється в систему дослідження як засіб дослідження, тобто положення загальної теорії систем набувають конкретного змісту відповідно до явища, яке

досліджується, його природи та наукових поглядів дослідника, ситуації в педагогічній науці та інших чинників [4, с.5-6].

Розв'язуючи ту чи іншу проблему, дослідник вибудовує систему уявлень про моніторинг якості освітньої діяльності навчального закладу на основі однієї чи кількох наукових парадигм. Так виникають уявлення про моніторинг як певну систему й водночас створюється певний смислово-семантичний простір діяльності для дослідника в ході дослідження визначеної проблеми.

Головними особливостями системного підходу з метою аналізу педагогічних об'єктів є: відносність систем; можливість виділити якості, які відповідають меті і завданням дослідження; практична спрямованість системного підходу; об'єктивність здійснення і обробки результатів дослідження. Системний підхід сприяє проектуванню ефективних раціональних об'єктів, у тому числі установ та закладів освіти, а також систем їх управління.

Навчальні заклади будь-якого типу і рівня акредитації з позицій системного аналізу мають спільні ознаки, оскільки об'єктом їх діяльності є людина, процес її інтелектуального, духовного, морального і професійного становлення та розвитку [12, с.8].

У проблемі моніторингу якості освітньої діяльності ЗНЗ можна виділити сім ключових системних підходів. Перший з них пов'язаний з тлумаченням моніторингу якості освіти. Другий – з становленням і розвитком моніторингових досліджень в національній системі моніторингу якості освіти. Третій – з роллю моніторингу якості освіти на різних рівнях та етапах розвитку освітньої системи і суспільства. Четвертий – з формами, технологіями та особливостями ресурсного забезпечення (кадрового, методичного, фінансового й іншого) моніторингових досліджень. П'ятий – з якістю і конкурентоспроможністю, порівнюваністю та визнанням у міжнародному вимірі. Шостий – з коректним ставленням до складових моніторингу як наукового явища: вивченням, діагностикою та пізнанням. Вивчення, перш за все процес відбору та одержання будь-якої інформації з метою її використання у визначених педагогічно значущих цілях. Діагностика (грец. *diagnostikos* – здатний розпізнавати) – розпізнавання, узнавання, різниця між якими міститься у механізмі сприйняття. Узнавання – це

процес первинної обробки тільки що сприйнятої інформації; розпізнавання – її якісна обробка. Сьомий – з розглядом моніторингу на методологічному рівні як міжнародного явища, обумовлено розвитком інформатизації та технологізації сучасної науки і практики, тенденцією до взаємопроникнення одних галузей знань в інші, до пошуку міждисциплінарних підходів у з'ясуванні та пояснюванні постійно оновлюваних засобів і методів пізнавальної діяльності, «що здійснюється за допомогою властивої людському інтелекту здатності осмислювати дійсність, трансформувати діяльність та вносити елементи новизни» [7, с.11].

Методологічний аспект системи моніторингу якості освітньої діяльності загальноосвітнього навчального закладу дозволяє не тільки відстежувати стан, а й прогнозувати розвиток освітньої системи в державі, забезпечувати відповідну взаємодію ЗНЗ та органів управління освіти всіх рівнів, а також регіональних підрозділів, що проводять моніторинг на міському рівні. Саме цілісний підхід до системи моніторингу якості освіти \ основним засобом виявлення рівня якості освіти і формування стратегії розвитку освіти для поліпшення цієї якості.

Сучасні підходи до системи моніторингу якості освітньої діяльності загальноосвітнього навчального закладу можна вважати предметом педагогічної системології, яка досліджує буття педагогічних систем у рамках поліпарадигмального простору сучасної педагогічної дійсності. Що являє собою сучасна педагогічна дійсність? Це стан педагогічної реальності «тут» і «зараз». Це певне смислове поле, цінності якого та цілі і змістовні компоненти (ідеї), які базуються на ньому, виступають мотивами для діяльності достатньо великої кількості суб'єктів упродовж актуального часу.

Сьогодні цілком обґрунтовано можна говорити про яскраво виражену тенденцію оформлення моніторингових досліджень якості освіти як наукову та навчальну дисципліну, яка дозволить із нових позицій підійти до осмислення методологічних проблем якості освіти, вирішити ряд актуальних завдань, пов'язаних із теорією і практикою моніторингового дослідження, уникнути формалізму у використанні методів математики, кібернетики, логіки, тестових технологій. Уведення нової навчальної дисципліни - це можливість досліджувати

саме якість освіти, реалізувати функції оцінювання, прогнозування, корекції, планування та управління освітою.

Розвиток України як сучасної держави великою мірою залежить від якості освіти, яку здобувають її громадяни. Принцип якості є провідним не тільки в удосконаленні загальної середньої освіти, а й у розбудові загальноєвропейського простору вищої освіти.

Нині оцінка якості освіти стала одним із найважливіших показників, за якими визначається ефективність функціонування системи освіти будь-якої держави, а популярність моніторингу як засобу дослідження та оцінювання будь-якого об'єкта чи системи зростає в усьому світі з року в рік.

Не вдаючись до аналізу всіх підходів до поняття «якість освітньої діяльності», серед науковців немає єдиної точки зору щодо його сутності, зауважимо, що створення національної системи моніторингу якості освіти на основі критеріїв держав – членів Європейського Союзу здійснюється в межах так званої кваліметричної революції (лат. *qualitas* – якість), тобто революції якості, яка охопила всі сфери життя та діяльності людини. Поступово складається блок понять моніторингу якості освіти як самостійної галузі наукового знання, яка інтегрує досягнення теорії і практики кваліметрії, теорії державного управління, педагогіки і психології, сучасного освітнього менеджменту, управління закладами освіти тощо.

Сьогодні, на стадії формування моніторингу якості освіти як галузі наукового знання, можливий і гіпотетичний його опис як самостійної науки, яка має свій суб'єкт, об'єкт, предмет та специфічні методи дослідження.

Оскільки поняття діяльності є загальною підставою для визначення способу буття людини у світі, здатності її реалізовувати зміни, моніторинг має бути складовою будь-якої ціннісно-раціональної та соціально-педагогічної дії.

Узагальнюючи основні підходи методологів та теоретиків моніторингу в освіті (Д. Вілмс, Г. Єльнікова, А. Зубко, О. Локшина, Т. Лукіна, О. Ляшенко, О. Овчарук, М. Реймерс, А. Тайджиман, Т. Невіл, В. Кальней, С. Шишов та ін.) до визначення поняття моніторингу якості освіти, ми вважаємо, що перш ніж розглядати якість освіти як об'єкт моніторингу, доцільно з'ясувати ще раз, що ми Теорія та методика управління освітою, № 9, 2012 р.

розуміємо під поняттям «освіта», «якість», «якість освіти». Адже аналіз і (в разі необхідності) уточнення понятійно-категоріального апарату та термінології – визначальна методологічна вимога до будь-якого соціально-педагогічного явища, особливо до такого, яким є створення системи моніторингу якості освіти як складової системи державного управління якістю освіти.

Безумовно, центральним поняттям є поняття «освіта». При всій, здавалося б, усталеності й тривалості вжитку поняття «освіта» зміст його все ще потребує серйозного наукового аналізу, обґрунтування й усвідомлення.

Згідно з визначенням, прийнятим XX сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, під освітою розуміють процес і результат удосконалення здібностей та поведінки особистості, при якому вона досягає соціальної зрілості й індивідуального зростання; процес і результат засвоєння та систематизації знань, оволодіння життєвими і професійними навичками та вміннями, механізмами соціалізації в суспільстві; важлива соціальна функція суспільства та держави з підготовки людини до життя і праці. В освіті завжди є як формальний аспект, тобто духовна діяльність або духовна здатність (яка розглядається поза залежністю від відповідного конкретному часу матеріалу), так і матеріальний, тобто зміст освіти [1, с. 241–242].

Освіта – це не тільки сукупність систематизованих знань, умінь і навичок, здобутих індивідом самостійно або в процесі навчання в спеціальних навчальних закладах; а й один із показників соціального статусу індивіда й один із факторів зміни та відтворення соціальної структури суспільства; соціальний інститут, що виконує функції підготовки та включення індивіда в різні сфери життєдіяльності суспільства; прилучення його до культури конкретного суспільства.

Освіта – духовне обличчя людини, яке складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є надбанням її духовного кола, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфування, тобто процес формування обличчя людини. При цьому головним є не обсяг знань, а поєднання останніх з особистісними якостями, вміннями самостійно розпоряджатися своїми знаннями.

Саме освіта як найбільш технологічна і рухлива частина культури, образно кажучи, тримає руку на пульсі людини, цінностей та ідеалів, особистісного й Теорія та методика управління освітою, № 9, 2012 р.

суспільного світогляду, поведінкових пріоритетів і конкретних вчинків. Саме освіта, за самою своєю суттю працюючи на майбутнє, закладає основи майбутніх (прийдешніх) змін у суспільстві, визначаючи врешті-решт його розвиток у прогресивному або, навпаки, у регресивному напрямі.

Складовими системи освіти слід вважати: 1) сукупність нормативних документів (законодавчих актів щодо організаційно-правових форм освітньої діяльності, типів і видів навчальних закладів, освітніх програм та освітніх державних стандартів), що визначають напрями і зміст освітньої діяльності; 2) мережу навчальних закладів, які здійснюють освітню діяльність на основі цих нормативних документів та освітніх установ, що здійснюють науково-дослідний і науково-методичний пошук резервів удосконалення освітнього процесу (наукові, науково-методичні установи, науково-виробничі підприємства); 3) органи управління освітою державні та місцеві, самоврядування), які забезпечують функціонування підвідомчих їм установ й організацій.

Освіта диференціюється на загальну та спеціальну. Загальна освіта (дошкільна, початкова і середня) дає знання, прищеплює вміння та навички, потрібні кожній людині в її повсякденному житті. Спеціальна (професійна) освіта озброює людину знаннями, вміннями і навичками, необхідними в певній галузі. Говорячи про моніторинг науково-педагогічного забезпечення якості освіти, необхідно дати відповідь на запитання: що ми розуміємо під якістю та якістю освіти?

Якість – філософська категорія, що виражає невіддільну від буття об'єкта його істотну визначеність, завдяки якій він є саме цим, а не іншим об'єктом. Якість відображає стійкі зв'язки складених елементів об'єкта, характеризує його специфіку, що дає можливість відрізнити один об'єкт від інших. Саме завдяки якості кожен об'єкт існує та мислиться як щось відмежоване від інших об'єктів. Разом із тим якість виражає й те загальне, що характеризує весь клас однорідних об'єктів.

Якість освіти – це поняття, яке і сьогодні на вістрі дискусій не тільки у вітчизняних освітянських колах, а й у міжнародному просторі. Слід констатувати наявність гострої полеміки та постійних обговорень щодо визначення якості

Теорія та методика управління освітою, № 9, 2012 р.

освіти, починаючи з навчальних досягнень учнів та студентів і закінчуючи якістю діяльності навчальних закладів та якістю надання освітніх послуг.

«Якість освіти визначається новітніми технологіями, професійними кадрами і сучасним змістом освіти. І саме якість освіти є дорогою до успіху, до визнання й здійснення мрії», – наголошує міністр освіти і науки України Дмитро Табачник.

Поняття якості освіти є досить широким, оскільки охоплює якість навчання, виховання та розвитку особистості як результат освітньої діяльності.

Саме поняття якості освіти є багатозначним і пов'язане з різноманітними аспектами освітнього процесу. Якість освіти містить суспільні та психолого-педагогічні, економічні й інші характеристики. Суспільство по-різному усвідомлює їх, саме тому, формулюючи стандарти якості, слід враховувати інтереси всіх зацікавлених сторін – з одного боку, батьків та учнів, а з іншого – школи й держави, а загалом – інтереси громадян і громадянського суспільства.

У найширшому розумінні якість освіти у світі розуміють як відповідність закладених ресурсів, самого освітнього процесу й отриманого результату та наслідків щодо цілей освіти, стандартів і вимог суспільства. Саме стандарти мають регулювати та управляти якістю освіти [13, с. 16].

О. Ляшенко, наприклад, розглядає якість освіти як політичну, соціальну, управлінську, педагогічну категорії. Зокрема, як політична категорія якість освіти акумулює в собі засади освітньої політики держави на певному етапі її розвитку й основні стратегічні лінії розвитку національної системи освіти в контексті світових тенденцій; **соціальна категорія** відображає суспільні ідеали освіченості й окреслює загальні цілі освіти, законодавчо визначені й нормативно закріплені в державних стандартах; **категорія управління** визначає стратегії впливу на певні показники функціонування освітньої системи та обирає можливі шляхи змін і її розвитку; **педагогічна категорія** є квінтесенцією: 1) сутності поняття; 2) процедур діагностування; 3) аналізу явищ і властивостей суб'єктів освітнього процесу. У цьому сенсі вона має відповідати; а) особистісним і суспільним цілям освіти, б) політичній стратегії її розвитку в контексті вітчизняних і світових тенденцій, 3) закономірностям менеджменту освіти на Теорія та методика управління освітою, № 9, 2012 р.

різних рівнях управління на державному, регіональному, муніципальному, інституційному (локальному), особистісному тощо.

О. Ляшенко вказує на те, що уряди багатьох країн спрямовують державну освітню політику на поліпшення якості освіти, що підтверджується відповідними міжнародними дослідженнями [10, с. 10].

Якісна освіта вважається сьогодні міжнародною спільнотою однією з необхідних умов успішного розвитку будь-якої країни. Міжнародне співтовариство нині хвилюють питання якісної освіти з проекцією на набуття молоддю життєвих компетентностей, успішне входження в сучасне суспільство та досягнення гендерної рівності [6].

Так, на думку С. Шишова та В. Кальней, якість освіти – це педагогічна категорія, що характеризує ступінь досягнення поставлених в освіті цілей та завдань, «якість освіти визначається сукупністю показників, що характеризують різні аспекти навчальної діяльності освітнього закладу: зміст освіти, форми і методи навчання, матеріально-технічну базу, кадровий склад та ін., які забезпечують розвиток компетенцій молоді, що навчається» [17, с. 71].

М. М. Поташник визначає якість освіти особистості як «співвідношення мети та результату освітньої діяльності, якщо цілі задані операціонально і прогнозовані у зоні найближчого розвитку дитини» [16, с. 19].

Г. М. Петровський зазначає, що в статистичному плані якість освіти – це міра відповідності конкретного освітнього результату ідеальній моделі результату діяльності освітньої системи, побудованої з урахуванням суспільного та державного запиту цим результатам.

Певна група дослідників поділяє думку про те, що якість освіти можна тлумачити як рівень задоволення учасників освітнього процесу наданими навчальним закладом освітніми послугами або міру досягнення поставлених освітніх цілей і завдань. Поняття якості освіти включають і якість підготовки кадрів, і якість фінансових умов, якість технологій та якість концептуального курсу управління, тобто все те, що впливає на якість «продукції» школи, а «продукцією» школи є випускник, який має освіту кращої чи гіршої якості.

Розуміючи під якістю освіти її результати, в яких відображено досягнутий рівень запланованих цілей, стан шкільного середовища, умови функціонування та розвитку освітньої установи, динаміку особистісного розвитку учителя та учня (зміни професійної компетентності учителя та його ставлення до роботи; соціальне, духовне, психічне здоров'я дитини, рівень її особистих зусиль), упровадження сучасних педагогічних технологій, ми визначаємо фактори, що впливають на якість освіти. Отже, для всіх освітніх установ спільними показниками якості освіти є: рівень соціального, психічного, біологічного розвитку особистості; рівень навченості школярів; рівень сформованості загальнонавчальних вмінь і навичок; рівень вихованості учнів; рівень життєвої захищеності, соціальної адаптації [11, с. 3].

Розвиваючи свої міркування про сутність такого багатоаспектного та багатовимірного поняття, яким є якість освіти, В. Панасюк зазначає, що доцільно говорити про певні якості об'єкта. У найширшому розумінні термін «якість освіти» він пропонує розглядати як єдність таких компонентів, які необхідно вимірювати для одержання узагальненої оцінки та здійснення управління щодо поліпшення досягнутої якості, як: якість викладання; якість науково-педагогічних кадрів (їх підготовки, кваліфікації тощо); якість освітніх програм; якість матеріально-технічної бази та інформаційно-освітнього середовища; якість тих, хто навчається, тобто студентів, учнів, абітурієнтів (їх людські, особистісні якості, що формуються під впливом навчально-виховного процесу); якість управління; якість дослідження [14, с. 8].

Згідно з цим підходом якість освіти випускника навчального закладу можна розглядати як його відповідність (адекватність) прийнятим в освітніх документах (Доктрині, державних стандартах, навчальних програмах тощо) соціальним вимогам і нормам. Але на якість освіти випускника впливають також його певні особистісні риси, тому, поряд із якістю освіти, є сенс говорити про якість випускника як особистості, тобто про адекватність людини зовнішньому світу. При цьому виділяють як зовнішні, так і внутрішні якості людини. Внутрішня якість людини, її потенціал трансформуються в зовнішню якість у процесі її діяльності через затребуваність здобутих нею знань і вмінь. Основою,

---

Теорія та методика управління освітою, № 9, 2012 р.

ядром якості людини є якість її інтелекту, що охоплює духовно-моральну, діяльнісну компоненти та компоненту знань.

Якісна освіта розглядається як інструмент соціальної і культурної злагоди й економічного зростання на шляху до розбудови більш конкурентоспроможної та динамічної спільноти Європейського Союзу. Тому однією із цілей ЄС у галузі освіти є підвищення якості освітніх систем країн-членів.

Як зазначає більшість дослідників, якість освіти – це узагальнений показник розвитку суспільства в певному часовому вимірі. Тому його слід розглядати в динаміці тих змін, що характеризують поступ держави в контексті світових тенденцій: вона рухається до консолідації та інтеграції у світову спільноту чи протистоїть їй, ставлячи власні інтереси понад усе. Це суспільна характеристика, а не предмет змагання чи політичний аргумент в оцінюванні розвитку держави на конкретному етапі її становлення. Мало того, нині в Європі її сприймають як об'єкт суспільного єднання різних національних освітніх систем, створення єдиного європейського простору. Зокрема, в угоді Європейського Союзу зазначено, що європейська спільнота сприятиме розвиткові якісної освіти, заохочуючи співпрацю країн членів ЄС і, в разі потреби, підтримуючи та доповнюючи їхні дії, поважаючи водночас їхню відповідальність за зміст навчання й організацію освітніх систем, їхню культурну та мовну різноманітність.

У широкому сенсі якість освіти розуміють як збалансовану відповідність процесу, результату та самої освітньої системи цілям, потребам і соціальним нормам (стандартам) освіти [5, с. 4]. Якщо за основу означення взяти вимоги міжнародного стандарту якості ISQ, що регламентує поняття якості продукції й послуг, то її можна тлумачити як сукупність властивостей і характеристик освітнього процесу або його результату, які дають їм змогу задовольняти освітні потреби всіх суб'єктів навчально-виховного процесу – учнів і студентів, їхніх батьків, викладачів, роботодавців, управлінців тощо, тобто державу та суспільство загалом.

Особистісне спрямування освіти зумовлює потребу інтегровано оцінювати якість освіти в єдності індивідуальних характеристик особистості, педагогічних Теорія та методика управління освітою, № 9, 2012 р.

показників організації освітнього середовища та соціальних параметрів функціонування освітніх систем. Тому доцільно вирізняти внутрішні й зовнішні чинники якості освіти, які характеризують освітній процес, його результат і систему освіти загалом. Зокрема, до внутрішніх характеристик якості загальної середньої освіти можна віднести:

- якість освітнього середовища («технологічність» управління освітнім процесом, ефективність науково-методичної роботи, ресурсне забезпечення навчального процесу, кадровий потенціал школи тощо);

- якість реалізації освітнього процесу (науковість і доступність змісту освіти, педагогічна майстерність учителя, ефективність засобів навчання, зокрема якість підручників, задоволення різноманітних освітніх потреб тощо);

- якість результатів освітнього процесу (рівень навчальних досягнень учнів, розвиток їхнього мислення, ступінь соціальної адаптації, культури й вихованості учнів тощо).

Зовнішні показники якості освіти характеризують її як соціальну інституцію, яка відображає ефективність функціонування освітньої системи, її вплив на людину та суспільні процеси, задоволення потреб особистості й держави загалом. Це доступність якісної освіти для всіх громадян незалежно від їх соціального й майнового статусів чи інших обмежень, її відповідність освітнім стандартам, задоволення освітніх запитів, наступність у здобутті вищої освіти, відкриття перспектив професійного зростання та соціального статусу тощо.

Отже, якість освіти можна визначити як багатовимірну модель соціальних норм і вимог до особистості, освітнього середовища, в якому відбувається її розвиток, та системи освіти, яка реалізує їх на певних етапах навчання людини. Вона є багатогранною категорією, яка за своєю сутністю відображає різні аспекти освітнього процесу – філософські, соціальні, педагогічні, політичні, демографічні, економічні й інші. Крім того, різні його суб'єкти-споживачі по-своєму, залежно від зацікавленості тією чи іншою його властивістю чи запитамі, оцінюють якість освіти як:

- суспільний ідеал освіченості людини;

- результат її навчальної діяльності;
- процес організації навчання і виховання;
- критерій функціонування освітньої системи.

Тому системне дослідження якості освіти передбачає вивчення комплексу проблем, які охоплюють: з'ясування сутності базових понять якості освіти (її означення, структурні компоненти, властивості, критерії й норми тощо); визначення процедур і показників оцінювання якості освіти (як освітнього процесу, як його результату і як функціональної системи); проведення моніторингу та прийняття управлінських рішень задля забезпечення встановлених норм якості освіти на всіх її рівнях [10, с. 10–13].

Базовим поняттям якості освіти, безумовно, є якість знань. Поняття «якість знань» передбачає співвіднесення видів знань (закони, теорії, прикладні, методологічні, оцінювальні знання) з елементами змісту освіти й тим самим – із рівнями засвоєння. Якість знань має такі характеристики: повноту – кількість програмних знань про об'єкт вивчення; глибину – сукупність осмислених учнями зв'язків і відношень між знаннями; систематичність – осмислення складу певної сукупності знань у їхніх ієрархічних і послідовних зв'язках; системність – осмислення учнем місця знання в структурі наукової теорії; оперативність – уміння користуватися знаннями в однотипних ситуаціях; гнучкість – уміння самостійно знаходити варіативні способи застосування знань у змінних умовах; конкретність – уміння розкласти знання на елементи; узагальненість – уміння подати конкретне знання в узагальненій формі, засвоюваність – уміння сприймати щось нове або чуже, робити властивим, звичайним для себе.

У сучасній науково-педагогічній літературі існує думка про те, що якість загальної середньої освіти можна розглядати як систему соціально зумовлених показників рівня знань, умінь, ціннісного ставлення до світу, якими повинен оволодіти учень. Т. Лукіна, наприклад, виділяє внутрішні та зовнішні компоненти, що характеризують якість освіти. Так, внутрішніми компонентами є імманентні характеристики шкільної освіти:

1. Якість основних умов освітнього процесу, а саме: *результатів дошкільної освіти; управління освітнім процесом; науково-методичної роботи; кадрового забезпечення; матеріально-фінансового забезпечення тощо.*

2. Якість реалізації освітнього процесу: *змісту освітнього процесу; навчання; викладання тощо.*

3. Якість результатів освітнього процесу: *знань учнів; умінь учнів; володіння процедурами творчої діяльності; вихованості; розвитку особистості тощо.*

Зовнішні компоненти якості освіти – це відповідність внутрішніх компонентів потребам держави, запитам учнів, їхніх батьків, певних соціальних груп. Вони насамперед залежать від того, хто виступає замовником школи і як здобута освіта буде використовуватися надалі.

Характеристиками зовнішніх компонентів якості освіти є:

- а) відповідність освіти запитам учнів, їхніх батьків;
- б) відповідність освіти державним освітнім стандартам;
- в) імідж школи, який гарантує стабільну високу якість освіти тощо.

Таким чином, для підвищення якості освіти необхідна цілеспрямована робота щодо вдосконалення як внутрішніх, так і зовнішніх компонентів.

Аналіз сучасної літератури свідчить, що найпоширенішою є думка про те, що якість освіти – це відповідність певній нормі, стандарту. Іншими словами, якість визначає корисність, цінність об'єктів, їх здатність задовольнити певні потреби або реалізувати певні цілі, норми, тобто виражає адекватність вимогам, потребам, нормам. Але разом з тим поняття норми не є абсолютним, незмінним, фіксованим. Ці норми зазнають постійних змін, набувають нових меж, якостей тощо. Отже, категорія «якість освіти» переглядається, змінюється залежно від умов, вимог суспільства та часу.

Узагальнюючи різні означення категорії, ми пропонуємо якість освіти тлумачити як певну сукупність властивостей та характеристик освітнього процесу, що надають йому здатність формувати такий рівень професійної компетентності, який задовольнить потреби громадян, підприємств і організацій, суспільства і держави в цілому. У широкому розумінні зміст терміна «якість

загальної середньої освіти» можна розуміти як певну збалансовану відповідність загальної середньої освіти (як результату, як процесу і як освітньої системи) численним потребам, цілям, умовам і стандартам. У вузькому ж – це якість загальноосвітньої підготовки учнів.

Наведені вище тлумачення поняття «якість освіти», незважаючи на відмінності в їх змісті, мають спільну, наш погляд, ідею, основоположну ознаку, а саме: більшою чи меншою мірою концептуально охоплюють такі сфери, як якість людини, якість освіти, якість освітніх технологій.

Кожна із цих складових має, у свою чергу, складну структуру.

На думку О. Субетто, автора концепції синтетичної кваліметрії (науки про вимірювання якості об'єкта), якість людини – не просто складна категорія. Вона є ключовою для розуміння категорії та проблеми якості освіти, побудови інструментарію діагностики якості й кваліметричного моніторингу в освітніх системах на базі методології синтетичної кваліметрії.

Становлення системи управління якістю освіти, як і будь-якою іншою сферою діяльності людини, потребує вирішення питань, які є передумовою її подальшого ефективного функціонування. Серед таких питань дослідники виокремлюють:

– з'ясування сутності та особливостей самого об'єкта управлінського впливу, тобто якості освіти, формулювання визначення цього поняття, встановлення його структурних елементів, які належить вимірювати, оцінювати, удосконалювати, іншими словами, якими потрібно управляти;

– визначення критеріїв та показників, за якими дана якість буде вимірюватись, оцінюватись та аналізуватись тощо;

– розробка технологій (методик, інструментів, стандартів) оцінювання якості освіти як досить специфічного об'єкта, який часто не може бути вимірний безпосередніми діями і засобами, який постійно змінюється та створюється більшою мірою інтелектом, духовністю людей. Отже, ці технології оцінювання якості не можна бездумно переносити, копіювати з виробничої сфери, де вони давно й успішно використовуються; їх потрібно удосконалювати, адаптувати відповідно до потреб освітньої галузі та особливостей створюваного Теорія та методика управління освітою, № 9, 2012 р.

продукту – випускника, освіченої людини з багатим і неповторним внутрішнім світом [8, с. 22].

Оцінювання якості освіти як інструмент державного управління освітою має здійснюватися з метою: удосконалення педагогічних засобів; визначення результативності навчання та виховання учнів; порівняння навчальних закладів, встановлення рейтингу; визначення ефективності використання коштів; планування та прогнозування розвитку освітньої галузі; формування освітньої політики; визначення престижності та конкурентоспроможності національної системи освіти.

Улітку 2008 р. Європейський реєстр із забезпечення якості (ENQA) розпочав свою діяльність, яка сприятиме створенню системи моніторингу якості освіти та участі України в міжнародних порівняльних дослідженнях якості освіти.

Україна стала повноправним урядовим членом Європейського реєстру забезпечення якості (ENQA), засновником якого є чотири європейські структури (Е4): ENQA – Європейська мережа із забезпечення якості вищої освіти; EUA – Європейська асоціація університетів; EURASHE – Європейська асоціація вищих навчальних закладів, що не є університетами; ESU (колишня ESIB) – Європейська спілка студентів.

У цьому контексті моніторингові дослідження бажано проводити з урахуванням вимог міжнародної стандартної класифікації занять (ISCO– 88 (МСКЗ), міжнародної стандартної класифікації освіти (ISCEI – 97 (МСКО), міжнародного стандарту якості серії ISO 9000 та вимог, критеріїв і стандартів, які узгодили країни – учасниці Болонського процесу.

Принципи, що становлять основу концепції всезагального управління якістю (TotalQualityManagement) стосовно сфери освіти, можуть бути визначені таким чином.

Увага на споживача. Споживачами освітніх послуг, з одного боку, є внутрішні споживачі – учні та їх батьки, а з іншого, зовнішні споживачі – освітні організації та установи, до яких вступають для продовження освіти або трудової діяльності випускники школи.

Теорія та методика управління освітою, № 9, 2012 р.

Споживач є кінцевим арбітром, який оцінює якість освітніх послуг.

В освітній діяльності встановленими потребами є вимоги освітніх стандартів, що встановлюють мінімальний рівень і обсяг змісту освіти, і вимоги до підготовки випускників, які школа повинна забезпечити учням. Ряд нормативних документів установлює вимоги до забезпечення безпеки і збереження здоров'я учнів під час освітньої діяльності.

Лідерство. Поведінка керівників усіх рівнів директора, його заступників, методистів зумовлює формування і досягнення цілей якості функціонування і результатів освітнього процесу, ясність і єдність цілей, а також внутрішнє освітнє середовище, у якому всі суб'єкти можуть удосконалювати свою діяльність.

Залучення персоналу. Повне розкриття потенційних здібностей персоналу якнайкраще здійснюється на підставі загальних для всіх цінностей, що базуються на довірі та наданні персоналу школи повноважень. Це стимулює кожного вчителя до активного залучення до діяльності школи, формує почуття причетності та відповідальності за результати в галузі якості.

Підхід до процесів. Школа працює ефективніше, якщо правильно розуміється взаємозв'язок усіх видів діяльності: освітньої, науково-методичної, інноваційної, фінансової, організаційно-управлінської, діяльності в системі додаткової освіти та підвищення кваліфікації тощо.

Орієнтація на результат. Успіх діяльності школи залежить від правильного балансу інтересів і рівня задоволеності всіх зацікавлених у досягненні цілей сторін. В успіху діяльності школи зацікавлені:

- учні та їх батьки;
- керівництво, учителі, співробітники школи;
- працедавці, вузи, професійні училища;
- органи освіти, департаменти зайнятості, міські та муніципальні органи влади;
- суспільство в цілому.

Безперервне вдосконалювання. Результати діяльності школи стають оптимальними, якщо її робота здійснюється на підставі управління та обміну знаннями, досвідом в умовах створеної культури безперервного навчання, інновацій і вдосконалювання.

Розвиток партнерства. Школа працює ефективніше, якщо формує взаємовигідні партнерські відносини, засновані на довірі, обміні знаннями та інтеграції потенційними працедавцями, установами загальної і початкової професійної освіти, вищими навчальними закладами, органами управління освітою, державної і муніципальної влади, закордонними партнерами.

Взаємодія з товариством. Довгострокові інтереси школи та її співробітників найкраще реалізуються при етичному підході і прагненні перевершити очікування оточуючого співтовариства.

Ця модель і була прийнята за основу моделі самооцінки діяльності освітньої установи, що пройшла дороблення й апробацію на базі пілотних шкіл у межах проекту «Забезпечення якості загальної освіти».

Критерії самооцінки мають забезпечувати:

- оцінювання, засноване на доказах;
- досягнення сталості напрямку і консенсусу для вдосконалювання організації;
- вимірювання прогресу в часі за допомогою періодичної самооцінки;
- зв'язок між цілями і стратегіями та процесами підтримки;
- концентрацію на діяльності щодо вдосконалювання там, де це найбільш необхідно;
- можливість просування та обміну кращим досвідом між різними підрозділами організації та іншими організаціями;
- мотивацію співробітників шляхом залучення до процесу вдосконалювання;
- можливість визначити наявність прогресу і досягнень у діяльності освітньої установи;

– інтеграцію різних ініціатив щодо забезпечення якості до діяльності організації [3, с. 27–28].

Система моніторингу якості освіти є найважливішою методологічною складовою освітньої діяльності загальноосвітнього навчального закладу, яка дозволяє творчо застосовувати системний підхід і його ключові похідні; як відповідний інструментарій і механізм контролю за якістю; потужний засіб підвищення рівня інформаційно-кореляційного супроводу будь-якої педагогічної діяльності, інноваційна технологія спрямування й супроводу освітньої системи і педагогічного процесу на якісний результат на основі виважених управлінських рішень на всіх рівнях державного управління якістю освіти, як процес запобігання негативним явищам і станам системи освіти, педагогічної та управлінської діяльності; трактувати змістовний аспект моніторингу як процес діяльності, як цінність (аксіологічний аспект), як систему, як результат, як новий стиль науково-педагогічного й управлінського мислення.

Висновки. У статті ми розглянули далеко не всі проблемні питання пов'язані з системними рисами моніторингу та феноменом якості освіти.

Якість освіти – один із найважливіших показників, за яким визначається ефективність функціонування системи освіти будь-якої держави. Ретроспективний аналіз якості освіти як об'єкта моніторингу показав, що якість освіти сьогодні в центрі дискусій не тільки у вітчизняних освітянських колах, а й у міжнародному просторі. Якість освіти містить суспільно-економічні, психолого-педагогічні та інші характеристики.

Література:

1. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
2. Гончаренко С., Кушнір В., Кушнір Г. Методологічні особливості наукових поглядів на педагогічний процес / С. Гончаренко, В. Кушнір, Г. Кушнір // Шлях освіти. – № 4. – 2008. – С. 2–10.

3. Гришина І. В. Модель самооцінки шкіл, розроблена у проекті /І. В. Гришина// Управління школою: науково-методичний журнал. №34 (154). – 2006. – С. 25-28.

4. Єльнікова Г. В. Наукові основи розвитку управління загальною середньою освітою в регіоні : монографія / Г. В. Єльнікова. – К. : ДАККО, 1999. – 303 с.

5. Закон України «Про вищу освіту» // Законодавство України про освіту : зб. законів. – К. : Парламентське видавництво, 2002.

6. Конкретні майбутні цілі освітніх систем. Звіт Європейської комісії 31 січня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://7europa.en.int>.

7. Кремень Василь. Інформації особистості в освітньому просторі сучасної цивілізації / Василь Кремень // Освіта. Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – 2008. – № 13–14 (5292–5293). – 19–26 березня. – С. 10–11.

8. Лукіна Т. О. Моніторинг якості освіти: теорія і практика / Т.О. Лукіна. – К. : «Шкіл-світ» Вид. Л. Галіцина, 2006. – 128 с.

9. Лукіна Т. О. Якість українських підручників для середніх загальноосвітніх шкіл: проблеми оцінювання і результати моніторингу. Методичний посібник /Т.О. Лукіна// – К.: Видавничий центр «Академія»; 2004. – 197 с.

10. Ляшенко О. І. Стратегія якості освіти як основа освітньої політики країн світу / О. І. Ляшенко // Моніторинг якості освіти: світові досягнення та українські перспективи / [за заг. ред. О. І. Локшиної]. – К. : К.І.С., 2004. – С. 9–14.

11. Мармаза О. І. Стратегічний менеджмент: траєкторія успіху / О.І. Мармаза. – Х. : Основа, 2006. – 160 с. – (Б-ка журн. «Управління школою», Вип. 12 (48)).

12. Маслов В. І. Наукові основи та функції процесу управління загальноосвітніми навчальними закладами: Навчальний посібник/В. І. Маслов// – Тернопіль, Астон, 2007. – 150 с.

13. Одерій Л. П. Кваліметрія вищої освіти: методологія та інструментарій : монографія / Л. П. Одерій. – К. : МКА : ІЗМН, 1996. – 264 с.

14. Панасюк В. Т. Научные основы проектирования педагогических систем внутришкольного управления качеством образовательного процесса / В.Т. Панасюк. – СПб. ; М., 1997.
15. Пінчук Г. Дві течії в сучасній педагогіці США: чи потрібні вони українській середній та вищій школі? / Г. Пінчук // Управління школою : наук.-метод. журнал. – 2007. – № 36 (192). – Грудень. – С. 14–15.
16. Поташник М. М. Качество образования: проблемы и технология управления (в вопросах и ответах) / М. М. Поташник. – М. : Пед. Общ. России, 2002. – 352 с.
17. Шкільне методичне об'єднання. Суспільно-гуманітарний цикл: нормативно-правові документи, планування діяльності, позакласна і виховна робота / [авт.-упоряд. І. П. Нікітіна, Ю.О. Нікітін, В. В. Шеліхова]. – 2-е вид. – Х. : Основа, 2006. – 160 с.
18. UNESCO Report of the International Commission on Education for the Twenty-first Century, Leavning: thetveaure Within.